

Sverige og Østersøen i stormagtstiden

AF

E. LADEWIG PETERSEN

Ind imellem en række vigtige undersøgelser over internationale ædelmetalstrømninger i nyere tid er professor Artur Attman vendt tilbage til sit nu mere end fyrretyve år gamle studiefelt, det russiske markeds placering i svensk politik i 15- og 1600-tallet. Allerede hans disputats i 1944 var opdelt i tæt forbundne økonomisk-historiske og politisk-historiske afsnit; men de engelsksprogede versioner, som nu foreligger, er langt mere end blot oversættelser. Da Attman i 1970'erne genoptog de økonomisk-historiske sider af studiet, blev de ikke blot ajourført, men fik på vægtig vis også bredere geografiske og kronologiske dimensioner, uden at hovedteserne blev anfægtet: Østersøområdet meget store handelsoverskud og Sveriges grundlæggende interesse i at beherske dette marked.¹ De to seneste værker behandler det baltiske markeds placering i svensk østersøpolitik; de fører ikke blot linien frem til 1720, men synspunkterne er også fastere struktureret end de kunde blive i disputatsen, som standsede ved Teusina-freden 1595.

Attmans markante teser kræver næppe udførlig præsentation. Grundtanken er som nævnt, at den meget aktive svenske østersøpolitik over det lange tidsspand 1560–1720 begrundes i den vitale interesse i at beherske den internationale, vigtige handel fra Rusland med en række betydningsfulde varer, især de efterspurgte *naval stores*. Denne interesse kom ikke blot til at øve indflydelse på østersøhandelen selv, men den forklarer også Sveriges ekspansion ved den finske bugt, i de baltiske randområder og fremstødene mod Hvidehavet, og den bragte næsten uundgåeligt Sverige i konflikt med sin nærmeste konkurrent, Polen-Lithauen.

¹ Jf. HT 76, Kbh. 1976, s. 73–83. – Oversigten diskuterer A. Attman, *The Struggle for Baltic Markets: Powers in conflict, 1558–1618* og samme, *Swedish Aspirations and the Russian Market during the 17th Century*. Acta Regiae societatis scientiarum et litterarum Gothoburgensis. Humaniora 14 og 24. Gbg. 1979–85, 232 + 41 s. 50 + 55 S. kr. – En meget koncis sammenfatning har forf. givet i: *Den svenska østersøpolitikens arkitekt*. Vetenskap och omvärdering. Till Curt Weibull på hundraårsdagen 19. augusti 1986, s. 19–31.

Gustav Vasas bestræbelser for at skabe en svensk erhvervsudvikling i kontakt med Europa synes nu at være alment accepteret, og den gjaldt også den spirende interesse for Ruslandshandelen.² Det var naturligvis den tyske ordensstats opløsning i 1550'erne og den russiske invasion 1558 (med erobringen af Narva og Dorpat), der bragte situationen i skred, og både hertug Johan og Viborgstatholderen Klas Kristersson Horn var dybt involveret, men trods Erik XIV's engagement i Reval er det Attmans synspunkt, at en egentlig svensk politik først lod sig udforme efter Stettinfreden af Johan III, »det svenske østersøvældes arkitekt«.

Johan III.s politik tjente to hovedformål, kontrollen med den vesteuropæiske ruslandshandel og at fjerne den hindring, Polen-Lithauen forudseligt vilde blive; et andet hovedsynspunkt bliver derfor, at det sidste lod sig kun gøre ved fredeligt samarbejde eller krigerisk konfrontation, de motiver som følger svensk østersøpolitik indtil freden i Nystad 1721. Dertil kom i slutningen af 1570'erne – efter åbningen af den arktiske rute – ønsket om at beherske de russiske Hvidehavshavne, lidt senere også Lapmarken og, mener Attman, fra 1580'erne ønsker om at støtte svensk erhvervseksponering hinsides Østersøen.

Den nu klassiske og internationalt gangbare, men ikke ukontroversielle »Attman-tese« gør en lidt mere indgående, principiel diskussion naturlig; men den har også fristet en dansk historiker over evne til en række komparative – omend kortfattede – overvejelser over den attmanske, svenske stormagt. Det får da tjene til undskyldning, at magtstatsproblematikken jo nu optager sindene på både skandinavisk og internationalt plan. Og Attmans arbejde må nødvendigvis også være vigtigt i denne sammenhæng.

Det første motiv – Sveriges kamp for at beherske det russiske marked, periodevis også andre østeuropæiske – kunne forenklet kondenseres til, at tolkningen til syvende og sidst bliver et spørgsmål om mål og midler i svensk politik. På sin vis svækker professor Attman slagkraften af sin tese, fordi han gennemgående meget generelt opererer med Sveriges »interesser«, uden at begrebet defineres eller afgrænses nærmere. Det skal vel næppe opfattes således, at beherskelsen har været et mål i sig selv. Men den kan, som det undertiden nævnes – her på linie med Ingvar Andersson og Sven Lundkvist – have tjent økonomiske vækstformål, selvom svenske købmænd næppe endnu havde kapitalstyrke til at magte Ruslandshandelen og slet ikke de varer og kontante midler (og ædelmetal), som det russiske marked forudsatte. Og den kan have haft fiskale

² S. Lundkvist, *Gustav Vasa och Europa. Svensk handels- og utrikespolitik 1534–1557*. *Studia historica Upsaliensia* II. Sthlm. 1960, s. 21, 46–48, 75–92, 333ff., 386f. og 393f.

eller sikkerhedspolitiske grunde, som nødvendiggjorde adgang til langt mere omfattende, kontante og regelmæssige ressourcer, end landet hidtil havde rådet over. De to motiver er blot ikke nødvendigvis alternative eller konstante.

Det sidste har i hvert fald været Michael Roberts' begrundelse for at tage afstand fra Attmans tolkning; måske noget for forenklet opløses kontroverserne mellem »den gamle skole« (Nils Ahnlund) og »den nye« (Attman) sig her »i et enkelt spørgsmål: efterstræbte Sverige forøgede toldindtægter for at finansiere sine felttog, der havde politiske motiver; eller blev felttogene iværksat i håb om at erhverve de voldsomt forøgede indtægter, som kunde forventes af en monopolisering af den baltiske handel? »Intet svar passer til alle kendsgerninger«, indrømmer han, men hans eget »indtryk« er, at »det svenske imperieeventyr ledsages fra start til afslutning af en uophørlig kamp for at finde midler til at finansiere det«, bl.a. toldindtægter.³

Indtrykket underbygges ved henvisning til, at Sverige fra Gustav Vasa til Karl XII havde sine vitale, sikkerhedspolitiske tarv at varetage: at forebygge gentagelsen af den nordiske union med Danmark som *big brother*, at standse det moskovitiske fremstød mod Østersøen, og at yde sin nødvendige skærv til forsvaret mod den aggressive modreformation. Roberts' argumentation får en måske utilsigtet geopolitisk undertone (arven fra Arthur Stille?) både i hans forklaring af forholdet til Danmark og Rusland, ligesom naturlige og strategiske grænser (Stolbova 1617; Roskilde 1658) og stødpudezoner (Teusina 1595, Stolbova) løbende indgår i arsenalet.⁴

Erobringerne kommer på denne måde til at indeholde en egen selvforstærkende logik og dynamik; »Når éngang erobringen af faste støttepunkter i nabolaget var påbegyndt, hvem kunde da definere den strategiske nødvendighed eller sætte grænser for ekspansionsprocessen? Tidsskellet lægger Roberts tilsyneladende netop ved 1583, da Johan III.s våbenhvilevilkår – skønt iblandet kommercielle og fiskale hensyn – ved krav om afståelse af Novgorod, Pskov, Gdov, Ladoga, Porchov og Nöteborg røbede hans visioner, »en ny aspiration for fremtiden, en pludselig forøgelse af Sveriges ambitioner, et erobningsprogram, som ikke vilde blive glemt«.⁵ Men først Stolbovafreden markerede det vendepunkt, »da den svenske ekspansion begyndte at tage fart«, i Livland, Preussen og Tyskland. Diskussionen af det svenske imperiums næsten cykliske præg – den »forbløffende energiudladning«, som tiden måtte korrigere –

³ M. Roberts, *The Swedish Imperial Experience*. Cambr. 1979, s. 41f.

⁴ Sst., s. 3ff., 9, 20, 31.

⁵ Sst., s. 10, 30, 33ff.

er ikke fri for deterministiske islæt; Sverige blev ikke et »empire by accident«, men »of necessity«, fordi ekspansionen tjente nationale forsvars- og sikkerhedspolitiske formål.

Som helhed finder Roberts kildebelæggene til støtte for »den økonomiske teori« »sparsomme på mange af de felter, hvor man skulle forvente at finde dem i overflod«. ⁶ Til gengæld synes han – som den *ahnlundske* tradition – at godtage den svenske regerings standardargumentation, at riget kæmpede i selvforsvar. Han er på det rene med, at krigen legitimeres ved *virtus politica*, også med at regeringens frygt for overhængende fare kan have været overdrevet eller ubegrundet; det afgørende er dog, hvad de svenske statsledere »tænkte, troede og frygtede« som udgangspunkt for deres beslutninger. Roberts accepterer ikke aktmaterialet på dets pålydende værdi, men lægger hovedvægten på, at den ældre skole »intet besvær har haft ved at fremlægge massive vidnesbyrd, som godtgør, at de (statslederne) i tre generationer følte den bekymring, historikerne har tillagt dem«. ⁷

Det er naturligvis ikke udelukket, at den som tilintetgør en gammel myte – om ikke andet – risikerer at grundlægge en ny (et citat fra Georg Landberg). Men det er givetvis metodisk betænkeligt af kildematerialets tavshed eller sparsomhed at drage den slutning, at fiskale eller kommercielle hensyn ikke har spillet nogen rolle for udformningen af stormagtstidens svenske politik. Og naturligvis ligeså uforsvarligt at godtage aktmaterialets motiveringer, selv efter behørig, kritisk kontrol. Det er som nævnt heller ikke ubetinget Roberts' standpunkt. Selv den mest kritiske, informative kildeudnyttelse og agtpågivenhed – det var jo Erik Arups stadig gyldige budskab – kan ikke sikre historikeren mod afhængighed af aktmaterialets normative holdninger.

Selv den moderne historiker kan naturligvis ikke uden videre lægge den informative kildeudnyttelse bag sig. Men metodisk er Attmans fremgangsmåde (og levnsudnyttelse) den ahlundske suverænt overlegen. Han har på intet tidspunkt afskrevet akt- og brevmaterialets informationsværdi, men tolkningen foregår helt på hans eget ansvar og uden, at der nødvendigvis behøver at være udtrykkelige kildebelæg (de kan vel ikke engang altid forventes). ⁸ Det, man kan diskutere, er altså kort og godt holdbarheden af Attmans teori og tolkning, ikke hans metode.

⁶ Sst., s. 42; jf. dog s. 27.

⁷ Sst., s. 18–20.

⁸ Næsten paradigmatisk er den stilfærdige afvisning af den ældre tolkning af Stolbovafreden, som var påvirket af Gustav Adolfs trontale, til fordel for fortolkning af aktmaterialet og fredsamtalen; *Struggle for Markets*, s. 206 med note 27.

Som alle Attmans værker er også disse kortfattede og fyndige, i den bedste weibullske tradition. De har mange »retoriske« gentagelser, som pædagogisk tager tidligere tråde op i flere nye eller forskellige sammenhænge. Det kan indrømmes, at forf. egentlig kun indirekte redegør for sin tese og specielt ikke definerer og afgrænser interessebegrebet helt entydigt. Det vil i denne forbindelse derfor være mest *to the point* at overveje, om den attmanske tese – med dens fiskale, statsfinansielle og kommercielle ingredienser – kan behandles som en generelt dækkende forklaring (som han selv forudsætter), og om den lange periode 1560–1720 snarere har været sammensat af flere forskellige og forskelligartede faser.

En ganske kort, komparativ digression kunde være formålstjenlig. Told har naturligvis i Sverige som andre steder haft fiskalt sigte, selvom man først ved 1500-tallets slutning begyndte at udnytte den handelspolitisk. Men i modsætning til kontinentet blev den langt frem i tiden oppebåret som importtold; kun 1582 opkrævedes også eksporttold. Trods rigshovedbogens karakter af normativ »ordinær stat« er den tilstrækkelig til at godtgøre, at tolden i Sverige-Finland 1582 spillede en aldeles underordnet rolle, ca. 2.8% af den samlede indkomst, heraf omtrentligt tre fjerdedele importtold.⁹ Toldoppebørslerne i de baltiske havne kendes derimod desværre ikke.

Den svenske rigshovedbog 1582 og de danske »overslag over rigens indtægt og udgift« 1600–08 bevæger sig indenfor nogenlunde samme ordinære bruttostørrelsesorden. Men medens den svenske krone normativt skulde hente 80–90% af sine indkomster fra *räntor* eller erhvervsaktivitet kom 67% af den danske kronens bruttoindtægter fra domænerne, 10% fra told og accise og 22% fra øresundstolden.¹⁰ Vel var Danmark stadig overvejende en domænestat, men meget forenklet dækkes kronens centrale og lokale afgiftsbehov af lenenes afkastning, således at øresundstolden og den øvrige told tilsammen gav kronen en operationsmargin i fredstid svarende til nær tredjedelen af bruttoindkomsten.¹¹

Endelig er det for sammenhængen også vigtigt, at den danske krone ubestridt beherskede de danske transportveje, som gjorde *centraliseret* og

⁹ B. Odén, Rikets uppbörd och utgift. Bibliotheca historica Lundensis I. Lund 1955, s. 296–305, 408. – Vi må her se bort fra de følgende generationers reformer og deres vægt på indirekte afgifter; de foregreb langt udviklingen i Danmark.

¹⁰ G. Rystad, ed., Europe and Scandinavia. Aspects of the Process of Integration in the 17th Century. Lund 1983, s. 34–36. – Indtil ca. 1640 hørte landet endelig også til den baltiske »overflodszone«; agrareksporten bragte det en kapitalimport på måske 1 mill. rd. årligt; Dansk socialhistorie III. Kbh. 1980, s. 252.

¹¹ Hertil kom, at reformerne 1566–67 bragte sundtolden op fra 45.000 dr. til 132.000 dr., et beløb som bl.a. handelsekspansionen forøgede til ca. 200.000 rd. omkr. 1620; A. E. Christensen o.a., red., Danmarks historie II:2. Kbh. 1980, s. 417f., 424.

regelmæssig toldopkrævning mulig, ved passagen gennem Øresund og kvægruten gennem Jylland. De krævede begrænset regulering og kontrol, men tillod ikke monopolprisfastsættelse. Symptomatisk er det også, at den engelske hvidehavsrute, som man chikanerede ved officielt fribyggeri, blev bragt under kontrol ved en traktat 1583.¹²

Sveriges finansielle og militære problemer som krigsførende magt lå både i at tilvejebringe ekstraordinære midler og i konvertering af de ressourcer, den – bortset fra den nationale hær – kunde råde over, til *regelmæssige og kontrollable* indkomster i penge eller anvendelige naturalier. Regale- og monopolpolitikken var uomgængeligt nødvendig,¹³ men også de mange, avancerede krigsfinansieringseksperimenter (som bragte landet langt forud for Danmark), men vel også toldindtægter, der kunne stå mål med, hvad moderniseringen af den svenske stat forudsatte.

Sverige savnede blot, hvad Danmark havde fra naturens hånd, kontrollable nationale og internationale handelsudfaldsveje. Det bliver af Attmans fremstilling et hovedindtryk, at de svenske forsøg på at blokere eller brandskatte Narvahandelen fra 1558 og selv byens erobring 1581 forblev slag i luften. De måtte forblive utilstrækkelige til at opnå den kontrol med det russiske marked, regeringen attråede, fordi den russiske handel lod sig kanalisere udenom, især gennem Riga (som Polen kontrollerede) eller i stigende omfang ad Hvidehavsruten (Archangel blev grundlagt 1584). Den indre logik i Attmans argumentation ligger derfor også i, at Johan III 1583 på lige fod med Polen sigtede mod en erobringspolitik, som skulde sikre Sverige kontrollen med det russiske bagland og tillige en ekspansionspolitik, som skulde bringe Hvidehavsruten under svensk kontrol. Det er endelig Attmans opfattelse, at den nye politik også skulle befordre svensk erhvervsliv.

Uanset alle andre motiver – sikkerhedspolitiske og andre – ligger det helt afgørende i, at den svenske ekspansionspolitik først får rationel mening under de synspunkter, Attman har anlagt, mest afgørende Ishavspolitikken og lidt senere Karl IX.s dristige Laplandseventyr. Det er muligt at enkeltheder i den komplicerede finansielle og politiske situation kan diskuteres,¹⁴ men karakteristiken af dynamiken i den svenske Østersøpolitik anfægtes ikke; kun kunde man – om det er muligt – have ønsket en mere indgående diskussion af, hvor meget den svenske regering fiskalt turde love sig af sin baltiske politik, og af hvor store toldprovenuier, den virkelig oppebar.

¹² Sst. II:2, s. 451, 470.

¹³ Den var omvendt udelukket i Danmark af ressourcemæssige grunde og iøvrigt unødvendig.

¹⁴ Jf. HT 11.r.V, Kbh., 1957–59, s. 221–24.

Den 25-årige svensk-russiske konflikt blev bragt til afslutning med Teusina-freden 1595. Det er Attmans bedømmelse, at opgivelsen af Kexholm len foreløbig standsede den karelske politik og ekspansionen mod Hvidehavet. Den i hvert fald formelle gevinst lå i, at Rusland gik ind på, at handelen skulle formidles gennem Reval og Viborg, og han mener fremdeles, at tanken fra svensk side var, at den skulle varetages af svenske købmænd. Ikke mindre vigtigt var det, at Sverige ved Knäröd-freden med Danmark 1613 bl.a. måtte opgive sin Laplandspolitik og ved Stolbovafreden 1617 trods Gustav Adolfs ihærdige anstrengelser måtte skrinlægge Ishavsprogrammet indtil videre.

Stolbovafredens territorielle gevinster ved den finske bugt – Kexholm len – anser Attman for temmeligt værdiløse, fordi Narvahandelen ikke havde nogen væsentlig betydning – og Riga lå indtil erobringen fra Polen 1621 udenfor rækkevidde. Det er givet, at de resultater, Attman uddrager af sin analyse af forhandlingsforløbet og traktaten med Rusland giver en sikrere og mere nøgtern vurdering af Stolbovafreden end den lovprisning, man traditionelt er forfaldet til med støtte i Gustav Adolfs kroningstale 1617, som fremhævede fredens strategiske fordele og bagatelliserede dens ulemper; netop her demonstrerer den attmanske metode som nævnt sin absolute styrke.

På tilsvarende måde synes Attman at tilslutte sig Axel Norbergs vurdering af drivkræfterne i Sveriges konfrontation med Polen-Lithauen. Finansielle og kommercielle hensyn spillede visselig en rolle, men nok så meget Sigismunds politisk farlige vægning ved at abdicere formelt som svensk konge. Johan III.s »grandiose« forsøg på at kontrollere Østersøhandelen i samarbejde med Polen-Lithauen var blevet en mesalliance, der udløste konfrontation. Det er her blot muligt, at Attman undervurderer de usikkerhedsmomenter, som Christian IV.s virkelige eller formodede machinationer med Polen især fra 1617 skabte for den svenske statsledelse, og at netop Rigas erobring 1621 gav den ydre anledning til, at det danske rigsråd 1622 på kongens initiativ gav den første definition af det danske *dominium maris baltici*-krav.¹⁵ Konflikten kunde true med at udarte til et nyt trekantsdrama.

Resultatet af Rigas erobring fremgår af Attmans eget talmateriale (Aspirations, s. 12), hvorefter alene denne havn i 1640 kunde mønstre 78% af de fem svensk-baltiske på både import- og eksportsiden (eksporten i alt ca. 2/3). Til gengæld advarer han mod overdrevne forestillinger

¹⁵ Uvisheden overfor Christian IV.s intentioner påpeges af B. Thyresson (Sverige och det protestantiska Europa från Knärödfreden till Rigas erövring. Uppsala 1928) og A. Nordberg (Polen i svensk politik 1617–26. Sthlm. 1974); jf. A. E. Christensen o.a. (red.), anf. arb. II:2, s. 492, 501.

om Archangel-handelen, som kun fik speciel betydning i krisesituationer; Rigas udenrigsomsætning kunde alene stå mål med hele Danmarks og de fem svenske Østersøhavnes omsætning (men ikke balance) tilsammen med Sverige-Finlands 1637–41. Der var altså nået resultater af væsentlig betydning også for krigsfinansieringen.

De overvejelser, den udenforstående ikke kan føre til ende, ligger stadig på statsfinansielt og økonomisk plan. Det (normative?) svenske statsbudget 1633 afslører nu et ordinært og ekstraordinært indtægtsniveau på knapt 2.3 mill. dr., hvoraf den indenrigske, svensk-finske told kun indbragte ca. 1% og nominelt ikke meget mere end i 1582. Først 1677 nåede den indenrigske told op på 18% af den svensk-finske indtægt og var 37-doblet siden 1633: Oxenstierna havde ikke levet forgæves. Mod-sætningen ligger i, at de baltiske havne bidrog med ca. 34% af provinsernes indtægter: 1677, atter i en krigssituation og umiddelbart forud for reduktionen, lå tallet på 30%, men var alligevel 35% større end i 1633.¹⁶ Først her er det muligt at nå kvantitativ sikkerhed for de baltiske havnes uomtvistelige betydning, men nu blot med den lille sidebemærkning, at medens de baltiske havnes told i 1633 var omtrent seks gange større end den indenrigske, udgjorde den 1677 mindre end halvdelen.

Efter Stolbovafreden gik spørgsmålet om den russiske transithandel ind i en passiv fase, og man lod spørgsmålet om en alliance med det svækkede Rusland overfor Polen stå åbent, understreger Attman. Ja, for trods skuffelsen over freden havde Sverige vel egentlig opnået, hvad der var muligt, især efter erobringen af Riga. Det svenske »kvælertag« omkring Weichseludløbet 1626–32 skabte nok panik på det europæiske kornmarked – og gav Archangel en betydning – men det forblev en episode, fordi situationen blev normaliseret allerede 1631–32 som følge af Altmark-aftalerne.¹⁷

Genoptagelsen af Sveriges baltiske politik fra 1640'erne forbinder professor Attman entydigt med, at Rusland var i færd med at genvinde sin politiske stabilitet og handlekraft, og at det 1654 besluttede sig til at intervenere i den ukrainske kosakopstand mod Polen. Allerede fra 1643 sendte den svenske regering en række sagkyndige til Rusland for at rekonoscere markedsforholdene og den politiske situation.¹⁸ Og selvom

¹⁶ Sv.-E. Åström i M. Roberts, ed., *Sweden's Age of Greatness, 1632–1718*. London 1973, s. 82f.

¹⁷ Et ofte overset aspekt er det derimod, at de svenske licenter i de preussiske havne måtte udløse en profitinflation (for korn), som krigen på kontinentet iøvrigt forlængede til 1640'erne, for de producenter og havne, som befandt sig udenfor svensk rækkevidde, Danmark, hertugdømmerne og de vendisk-pommerske kystområder.

¹⁸ En række af disse rapporter foreligger nu publiceret i A. Attman o.a., *Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland under 1600-talet*. Sthlm. 1978.

han mener, at deres rapporter gav den svenske regering overdrevne forestillinger, specielt om den arktiske handel, var det Oxenstiernas opfattelse 1643, at Sverige »aldrig vil blive istand til at få greb om handelen fra Rusland uden toldnedsættelse«, et synspunkt, man fra svensk side konsekvent forfulgte, men som – ifølge Attman – påny kun lod sig løse ved enten konfrontation eller fredelig forståelse med Rusland, men indtil 1660 koncentreret om Polen.¹⁹

Attman ignorerer ingenlunde Karl X Gustavs »skandinaviske imperialism« 1658, som slog fejl. Men han fastholder konsekvent at den aggressive, russiske politik fremtvang konfrontationen, først i Polen siden direkte. Interessant nok formulerede endnu en svensk instruks i juli 1655 kravet om afgrænsning af russiske og svenske interessesfærer i Polen under svenske synspunkter; Karl Gustav måtte modificere sine synspunkter undervejs, men de måtte uden territorielle tab opgives ved freden i Kardis 1661 (og ratifikationen 1684) til fordel for en forhandlingspolitik, der skulde overbevise Moskva om den fælles interesse i at beherske det baltisk-russiske marked ved gensidig mestbegünstigelse og moderat toldpolitik. Forhandlingerne forblev dog stort set omsonste trods vældig økonomisk ekspansion i 1600-tallets sidste årtier.

For sammenhængen er det vigtigt, at den svenske regering i 1690'erne var på det rene med de økonomiske vækstmuligheder og fiskale muligheder, det udefra kommende *boom* indeholdt – også for svensk erhvervsliv og selv med moderate tariffer. Ligeså klart, at den trods protester måtte fjerne de baltiske byers middelalderlige gæste- og stabelretlige protektionisme. Den svensk-baltiske politik havde altså fået klart statsmerkantilistisk farvede vækstmotiver, som Attman ikke helt præciserer. Men hvor langt kan disse motiver spores tilbage?

Uden at gå i enkeltheder adskilte Oxenstiernas »merkantile« politik sig som bekendt fra Gustav Adolfs ved at opgive den statslige monopolpolitik til fordel for et økonomisk program, der forenede privat produktivitetsforøgelse og økonomisk vækst med visioner om stærkt forøgede statsindtægter ved told, afgifter og indirekte skatter. Der bestod ingen uoverensstemmelser, hvad angik forventningerne til toldens betydning som det middel, »som fremdeles kan hjælpe at understøtte riget« (1634), eller til de nyerhvervede provinsers fiskale betydning; men vægten kom til at ligge på ansporing af det private initiativ, som vilde fremskynde den

¹⁹ Også her afviger Attmans vurdering fra Michael Roberts' (anf. arb., s. 38–40). Dennes argumentation for, at først fredsslutningerne 1648 (og som følge af denne) gjorde Oxenstiernas visionære program muligt, er hverken sagligt eller kronologisk bindende: med større vægt fremhæver han derimod den svenske regerings økonomiske vækstsynspunkter til gunst for svensk erhvervsliv.

økonomiske vækst og skaffe kronen de indirekte skatteindtægter, den behøvede så hårdt.

Det er disse tanker, kommercekollegie-instruksen 1651 formulerede, og som den svenske regering – hvad Attman dokumenterer – fastholdt i 1690'erne. Men brudfladen lå åbenbart (senest) i 1640'erne; man tog de forventede gunstige virkninger af toldreduktioner og ophævelsen af den gamle stabel- og gæsteret op til fortrøstningsfuld overvejelse, ligesom man sonderede det russiske marked.

Samtidig lagde den svenske regering 1637–41 grunden til den svenske handelsstatistik, som dog røbede et foreløbigt nedslående resultat, et handelsbalanceunderskud på 16%. Og uanset om Heckscher havde ret i, at resultatet var vildledende eller ej, nåede handelsoverskuddene 1661/62 og 1685 – trods eksportvækst – aldrig dimensioner, som kunde stå mål med det øvrige Østersøområde.²⁰ Og det er dette – og ikke Englands udenrigsomsætning – der må benyttes til sammenligning, fordi den svenske regering måtte lægge Østersøforhold til grund for sine økonomiske og fiskale vurderinger.

Selvom Attman utvivlsomt har ret i, at man overvurderede betydningen af Ruslands arktiske ruter, vil det med både talmaterialet 1640 og de fiskalt-økonomiske strømninger *in mente* være rimeligt at antage, at situationen (da man også kontrollerede Riga) har indbudt til en revision af den hidtidige Østersøpolitik med vægten på statsmerkantilistisk farvede vækstmotiver. Om eller i hvilken udstrækning der tidligere havde været realistiske muligheder for en sådan politik, får stå hen, selvom vækstidéer og svensk erhvervsengagement – som Attman fremhæver – kan forfølges tilbage til Johan III.s program 1583.

Attman-tesen er altså – sammenfattende – langt mere end et udokumenteret postulat, endsige en konstruktion. Den er i sine hovedelementer utvivlsomt både holdbar og frugtbar, og den har på væsentlige punkter bidraget til at give Østersøen et fysiognomi – med strukturer og dynamik – ligesom Middelhavet fik sit for snart fyrretyve år siden. Men medens dens økonomisk-historiske perspektiver ikke lader sig anfægte, kræver dens politisk- og fiskalhistoriske generaliseringsniveau formentlig endnu nuanceringer eller modifikationer, som gør det muligt i enkeltheder at udsondre de finansielle og økonomiske elementer i Sveriges interesser i at beherske det russiske marked.

²⁰ E. F. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa I:2*, Sthlm. 1936, s. 556f.